

УДК 94: 281.9 (477.63) «1932 / 1933»

О. В. Бойко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ В РОКИ ГОЛОДОМОРУ (1932–1933 рр.)

Досліджено становище православної церкви та релігійного життя під час Голодомору 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині.

Ключові слова: православна церква, духовенство, Голодомор, атеїстична політика, радянська влада, більшовики.

Исследовано положение православной церкви и религиозной жизни во время Голодомора 1932–1933 гг. в Днепропетровской области.

Ключевые слова: православная церковь, духовенство, Голодомор, атеистическая политика, советская власть, большевики.

Position of the Orthodox Church and religious life during Golodomor 1932–1933 in the Dnepropetrovsk region is explored.

Key words: the Orthodox Church, clergy, Golodomor, atheistic policy, soviet authority, bolshevists.

Проблематика Голодомору 1932–1933 рр. останнім часом набула надзвичайної актуальності в українській історичній науці. Десятки монографій, сотні наукових статей і нарисів, збірників документів та спогадів тих, хто пережив нечувану за своїми наслідками гуманітарну катастрофу в радянській тоталітарній державі, а також мартирологи жертв Голодомору – далеко не повний перелік наукового доробку, присвяченого трагічним, довгий час замовчуваним сторінкам національної історії. Природно, що коло досліджуваних проблем у межах даної тематики переважно лежить у суспільно-політичній та соціально-економічній площинах і стосується дискусійних, не до кінця з'ясованих питань – причин і винуватців трагедії, дій місцевих властей, характеру геноциду щодо українців, демографічних наслідків та ін. Натомість деякі сторони суспільного розвитку, як на регіональному, так і загальноукраїнському рівні, й дотепер залишаються недостатньо вивченими. Серед них – церковно-релігійне життя під час Голодомору 1932–1933 рр.

Незважаючи на обмежений комплекс існуючих історичних джерел із зазначеної проблеми, все-таки окремі її аспекти висвітлені у працях сучасних дослідників – Н. Буланової, Т. Євсєєвої, О. Ігнатуши, В. Пашенка та ін. [4, 14, 16, 19]. Проте їх аналіз виявив деякі відмінності в оцінках впливу Голодомору та «безбожної п'ятирічки»

1932–1936 рр. на закриття православних храмів, утиски духовенства та мирян, динаміку атеїзації населення в радянській Україні тощо. Відтак у представленій статті здійснена спроба об'єктивної оцінки становища православної церкви та релігійного життя в роки Голодомору на прикладі Дніпропетровщини, яка в 1932–1933 рр. була одним із його епіцентрів.

Боротьба радянської атеїстичної держави з релігією та церквою не припинялася навіть у 1932–1933 рр., коли в Україні лютував нечуваний за своїми масштабами голод, наслідками якого стали мільйони жертв, зокрема православних християн, парафіян. У довершення відтворення антирелігійної перспективи у 1932 р. декретом уряду СРСР була проголошена «безбожна п'ятирічка». Стосовно реального початку її реалізації й досі немає одноставної думки у сучасних науковців. Так, І. Ісіченко вважає, що саме з 1932 р., тобто з початком Голодомору, розгорнулася чергова кампанія нищення культових споруд, щоправда, руйнація більшості (до 80 %) православних храмів України датується подальшими: 1933–1934 роками [17, с. 465]. Дослідниця Т. Буланова пов'язує проголошення «безбожної п'ятирічки» з новим етапом боротьби більшовиків з релігією, особливість якого, мовляв, полягала у переміщенні антирелігійної кампанії з міста у село [4, с. 85]. Проте, як відомо, потужні хвилі антирелігійного наступу на селі були відчутніше в 1922 р., під час кампанії з вилучення церковних цінностей, або у 1929–1930 рр. – коли було знято церковні дзвони з переважної більшості культових споруд для потреб індустріалізації. Тоді ж радвладою було проведено масове розкуркулення на селі, у тому числі священнослужителів і заможних мирян, що істотно підірвало соціальну базу та економічну підтримку сільських православних парафій.

Дослідники історії православної церкви О. Ігнатуша, В. Пашенко та ін. справедливо вважають, що трагічні події Голодомору суттєво підірвали розвиток православної церкви, проте не були вирішальними в її інституційній руйнації. Натомість остаточний і потужніший наступ, на їх думку, відбувся трохи пізніше – у 1934–1936 рр. [16, с. 236; 19, с. 155; 23, с. 103].

Для визначення темпів і динаміки державного наступу на православну релігію та церкву розглянемо розрізнену інформацію щодо закриття православних храмів на Дніпропетровщині. Так, у листі Г. Петровського до першого секретаря Дніпропетровського обкому партії М. Хатаєвича йдеться про те, що по області за 1933 р. було винесено 60 рішень щодо ліквідації церков. У той же час лише протягом січня – травня 1934 р. до ВУЦВК надійшло понад 150 заяв відповідного змісту [7, арк. 17, 18]. Дослідниця Т. М. Євсєєва підтверджує факти масового закриття церков по Україні в 1933 р. під приводом вико-

ристання приміщень під зерносховище. Щоправда, за її спостереженнями, сотні протоколів зборів сільських колективів не лише датовані останніми числами серпня 1933 р., але й мають абсолютно однаковий зміст. Це свідчить про те, що кампанія закриття почалася тоді, коли вже було відновлено постачання продовольства до українського села і голод в основному було подолано. Закриття церков відбувалося не стільки через відсутність віруючих, скільки на виконання адміністративних розпоряджень з використанням брутальних фальсифікацій [14, с. 666].

На жаль, немає зведеної інформації про закриті на Дніпропетровщині православні храми в 1932 р. Відтак маємо лише фрагментарні дані. Наприклад, відомо, що у Дніпропетровську та Дніпропетровському районі в 1932 р. були ліквідовані 2 церкви, у 1933 р. – також 2, причому одна з них згоріла. Для порівняння: у 1929–1930 рр. було закрито стільки ж православних храмів [8, арк. 6]. У Кам'янському районі за 1932–1933 рр. не постраждала жодна церква. У 1930 р. була закрита Миколаївська церква у Дніпродзержинську, у 1934 р. – храми в селах Тритузне, Карнаухівські хутори, Миколаївка, у 1935 р. – в Миронівці та Ільїнці, у 1936 р. – у селах Романкове та Карнаухівка [3, с. 74; 9, арк. 64; 10, арк. 51; 11, арк. 55; 12, арк. 48; 13, арк. 43].

Документальні свідчення можна доповнити й іншим видом джерел – спогадами. Приміром, збірка «Український Голокост 1932–1933» за редакцією Ю. Мицика поряд із переказами про власне перебіг Голодомору в населених пунктах Дніпропетровщини містить інформацію про закриття церков у 1930-ті рр. Примітно, що жоден зі спогадів, де мова йде про закриття храмів, не стосується досліджуваного періоду [22].

Досить суперечлива й інша теза – про активну участь безвірницьких осередків Спілки воєвничих безбожників (СВБ) у зруйнуванні переважної більшості храмів упродовж 1932–1933 рр. [4, с. 85]. Дійсно, у червні 1932 р. на II Всесоюзному з'їзді СВБ були закріплені напрями антирелігійної боротьби, зокрема за новий побут і участь у місцевому житті. І хоча осередки СВБ пропагували бойкотувати церкви, православні обряди, виходити на роботу під час великих релігійних свят і т. ін., все ж основним напрямом діяльності безбожників стала мобілізація та залучення своїх активістів у хлібозаготівельні кампанії по всій Україні [14, с. 657]. Тим самим держава відволікала безбожні маси від їх основного призначення, а суттєвих зрушень у справі атеїзації суспільства та закриття культових споруд, як ми вже зазначили, не спостерігалось. Отже, навряд чи варто говорити про значне пожвавлення безбожників і властей у справі закриття церков у 1932–1933 рр.

Суттєво не змінилося ставлення до православних священнослужителів, які, як і раніше, зазнавали всіляких утисків. Найпоширені-

шим у той період відносно них був економічний тиск. Насамперед це виявилось у примушуванні служителів культу сплачувати великі податки на підставі інструкції Центросоюзу «Про збір видатків з осіб, які не мають права бути пайовиками споживчої кооперації» від 7 січня 1933 р. На парафіяльне духовенство накладали натуральні стягнення м'ясом, зерном, птицею, яйцями в розмірі річного податку [14, с. 664].

Незмінним атрибутом радянської тоталітарної системи був, так би мовити, фізичний тиск на представників духовенства, який не припинявся і в роки Голодомору. Після нетривалого затишшя у 1932 р. судове слідство над православними священиками Дніпропетровської області було відновлене вже на початку 1933 р. Для прикладу: уже 5 січня 1933 р. відбувся суд над священиками Новомосковського району – Д. О. Загородським, М. І. Климовим, В. С. Краснокутським за проведення антирадянської агітації; 10 липня у контрреволюційній агітації були звинувачені священики Царичанського району С. В. Єгоров, Ю. Н. Палюха, А. П. Стефановський. Усім підсудним були винесені однакові вироки та призначено покарання у вигляді заслання на 3 роки до Північного краю чи Казахстану. В цьому ж році на Півдні України спецслужбами була розгромлена чергова контрреволюційна організація духовенства. Серед 19 заарештованих значилися й представники Дніпропетровщини. Обвинувачених було засуджено від 3 до 10 років ув'язнення у виправно-трудовах таборів [1, с. 253]. Втім заради справедливості мусимо констатувати, що порівняно з 1929–1930 рр. упродовж 1932–1933 рр. хвиля судових процесів над представниками духовенства з боку держави дещо послабилася. На думку історика В. Пащенко, це було пов'язано саме з Голодомором [19, с. 155].

Як зазначав у своїх спогадах священик М. Явдась, релігійне життя в ці роки було «утиснуте до краю» – налякані голодні люди в церквах не з'являлися або заходили крадькома, священиків намагалися ізолювати від населення, та й самі віруючі часто навіть боялися з ними зустрічатися [23, с. 19, 20]. Сучасник Голодомору, протоієрей УАПЦ Д. Галевич, який, щоправда, проживав на Київщині, на початку весни 1932 р. писав: «Немає вже в людей колишнього устремління душі до Бога і надії на його допомогу. Всюди бачиш лише похмурі обличчя, якийсь пригнічений настрій. Задаєш собі питання: чи не голод фізичний створює голод душевний? І приходиш до думки – саме він, – проклятий!» [6, с. 75, 76].

Попри всі ті труднощі, які переживало українське село, віруючі намагалися захистити свої святині. До відділу культів при секретаріаті президії ВУЦВК упродовж 1931–1932 рр. не припинявся потік скарг на брутальні дії місцевих органів влади з вимогами припинити

беззаконня та повернути відібрані храми [14, с. 663]. Крім того, люди намагалися допомагати священнослужителям, які, як і паства, знаходилися на межі виживання. Про тяжкі умови життя духовенства зазначає О. Ігнатуша, посилаючись на листи митрополита УАПЦ В. Липківського за 1933 р. [16, с. 236].

Чи не найяскравіше картину нужденності висвітлює лист священика с. Пескошено Велико-Білозерського району Дніпропетровської області В. Котляревського до відомого історика Д. І. Яворницького з проханням допомогти будь-якими харчами у зв'язку з голодом, датований 14 травня 1933 р. У зверненні до професора В. Котляревський зазначав, що від голоду йому ледь вдається писати, а тим більше ходити, бо раціон переважно складався з трави та зелені. Від села, за словами голодного священика, залишилася чверть людей, а на трупи вже зовсім ніхто не звертав уваги. Наприкінці листа автор пише: «Важко помирати голодною смертю, повністю усвідомлюючи свою невинність перед людьми» [18, с. 1210].

Проведений аналіз далеко не повних списків померлих від голоду по Дніпропетровській області в сучасних її межах, опублікованих у «Національній книзі пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні», показав майже повну відсутність в їх складі духовенства або членів їх родин. У мартирологу зафіксовано лише смерть 60-річного священика А. М. Бояпояскова від туберкульозу легенів та 68-річної черниці К. Т. Савченко – за офіційною версією, від «старої немочі» [18, с. 68, 664]. Вочевидь список померлих служителів культу є дещо більшим, адже, як уже зазначалося, списки є фрагментарними й охоплюють не всі населені пункти. Натомість це може також свідчити і про посильну допомогу своїм душепастирям з боку віруючих.

Зрозуміло, що там, де голод лютував найбільше і вмирили люди, церкви перебували у запустінні. Втім релігійне життя ще жевріло, адже відвідування святинь тривало і в 1932–1933 рр. Переконалий, що на тлі катастрофічного скорочення населення України і, відповідно, зменшення кількості віруючих у релігійних громадах (хоча по області були й винятки), релігія виявилася одним із життєдайних джерел українців.

Про феномен посилення релігійності наведемо кілька свідчень. Так, на Великдень 1932 р. протоієрей Д. Галевич записав: «У цьому році в мене був настільки великий вплив людей, що за 42 своїх пасхальних років я не мав жодного, який міг би зрівнятися з цим за людністю тих, хто молиться. Дивлячись на таку масу народу, подумалося: де ж результати тих надзвичайних старань щодо зневіри народу? А коли згадуєш до самих сліз зворушливий момент, коли ця тисячна маса – старих і молодих – «Воскресіння Твоє Христе Спасе», той захоплюючий її спів, який заглушував церковний дзвін...» [6, с. 80, 81].

У спогадах С. Старіва міститься згадка про те, як під час найлютішого голоду взимку 1933 р. він із мамою часто молився перед образами, намагаючись пересилити відчуття голоду, сподіваючись, що «...Бог почує наші молитви і невдовзі пошле нам якусь поміч» [20, с. 217]. За таких обставин «небесна канцелярія» залишалася на той час єдиною інстанцією, до якої можна було безпосередньо звернутися по допомогу, адже держава відвернулася і забула українських селян.

Як свідчить історія першої половини ХХ ст., всі серйозні політичні катаклізми (голод, війна, революція) спричиняли піднесення релігійності. Подібні настрої охопили українське селянство й під час Голодомору 1932–1933 рр. Невипадково у цей час, як і після голоду 1921–1923 рр., з'являються есхатологічні настрої, чутки, нерідко з антирадянським підтекстом [15, с. 56]. Крім того, набув нового змістового наповнення й етнічний архетип Ірода як узагальненого образу тогочасного диктатора, винуватця Голодомору [21, с. 118].

Підвищення релігійності подекуди навіть приводило до укрупнення церковних парафій. Наприклад, у Бердянську за 1930–1934 рр. кількість членів православних громад тихонівської (старослов'янської) течії збільшилася у півтора рази, а парафіяльні бюджети – втричі; у 1932–1933 рр. поповнилися віруючими громади сіл Тритузне та Миронівка Кам'янського району Дніпропетровської округи [2, с. 13]. Загалом по Кам'янському району найбільший відсоток у громадах склали парафіяни у віці 18–30 років і понад 50 років. Половину всіх членів громад становили домогосподарки, серед чоловіків значно більше було одноосібників, ніж колгоспників*. До 1934 р. помітне значне омолодження громад, частково обумовлене великою смертністю людей похилого віку під час Голодомору. Щоправда, громади могли вдаватися до фальсифікацій списків своїх членів (про що неодноразово повідомлялося в документах) заради збереження необхідної п'ятдесятки та культової споруди.

Про існування в селах бодай якогось релігійного життя свідчать і фінансово-господарчі документи – бюджети громад. Приміром, у другій половині 1933 р. громада с. Тритузне Кам'янського району мала прибуток 5440,58 крб. у першій половині 1931 р. – 11225,30 крб.), у Миронівці – 1278,63 (у першій половині 1931 р. – 4424,11 крб.), Ільїнці – 4542 крб. проти 5246 крб. у 1931 р. [9, арк. 46, 62; 11, арк. 17, 38; 12, арк. 16, 43]. Втім, якщо зважити на думку деяких дослідників про те, що релігійні громади не всі грошові надходження декларували через податковий тиск, то реальні їх прибутки, припустимо, були ще більшими.

*Проаналізовано за матеріалами справ 1278 фонду ДАДО [9–13].

Вочевидь, зменшення прибутків і, відповідно, видатків громад було спричинене не лише скороченням кількості населення, але насамперед вжиттям властями економічних санкцій як ефективного засобу боротьби з віруючими. Учителі, урядовці та робітники навіть за далекі зв'язки з духовенством позбавлялися роботи, виключалися з профспілок і бірж праці. У роки «безбожної п'ятирічки» економічний тиск на релігійні організації значно посилювався, що виявилось у непромірному оподаткуванні, а згодом і у накладанні штрафів за несвоєчасні виплати. У такий спосіб власті розоряли церковні громади, примушуючи людей виходити з них. У результаті розпаду церковної п'ятдесятки виникали правові підстави відмовити віруючим у переєстрації громади, а згодом і закрити храм. Підставою для відібрання церков у релігійних громад, між іншим, була неспроможність провести в них ремонт, на чому повсюдно наполягали місцеві власті, розуміючи, що в умовах голоду це було практично неможливим [14, с. 662].

Значно погіршилася ситуація з відвідуванням церков навесні 1933 р., коли виснажені голодною та холодною зимою люди, попри всі заборони властей, ішли до храмів, сподіваючись отримати хоча б якесь подаяння і спасіння від голодної смерті. «Люди вмирали прямо біля соборів», – так охарактеризував ситуацію протоієрей Д. Бурко [5, с. 49]. У Д. Галевича знаходимо такі згадки: «... Пішов до церкви. Тут при самому вході мене вразила нова, неприваблива картина. Починаючи від сходинок, які вели на хори, і закінчуючи столом, на якому лежала плащаниця, я побачив масу голодних людей, які покотом лежали у два ряди на холодній кам'яній підлозі... І насправді, де і коли так було, щоби молоді і здорові люди так бідували і страждали, залишивши свої голодні сім'ї...напризволяще? Пасхальної урочистості не спостерігалося ні в кому... та й звідки могли взятися ці урочистості – при загрозі великого штрафу у 50 крб. тому, хто не вийде у поле для сівби в перші три дні Великодня!» [6, с. 85, 86]. Останній метод відриву селянства від «духовної сивухи» під час хлібозаготівель 1932–1933 рр. застосовувався паралельно із закликами бойкотувати церкви, відмовлятися від усіх релігійних обрядів тощо.

Таким чином, під час Голодомору 1932–1933 рр. православна церква знаходилася у складному становищі. З одного боку, тривала антирелігійна й антицерковна державна політика, було розпочато «безбожну» п'ятирічку, адміністративними методами та за допомогою фанатичних членів СВБ власті чинився економічний тиск на православну церкву і фізичний – на її служителів. До того ж трагедія українського народу забрала мільйони життів ні в чому не винних людей, з-поміж яких було чимало православних християн. Їх втрата нерідко призводила до припинення діяльності самих громад через неспроможність

виплати податків або проведення ремонту храму, а інколи й унаслідок відсутності повного складу п'ятдесятки.

З іншого боку, незважаючи на Голодомор, релігійне життя тривало й надалі. Так, у ці роки не спостерігалось масового закриття храмів (за адміністративного тиску держави воно відновилось лише з другої половини 1933 р.); порівняно з попередніми 1929–1930 рр. значно вщухла хвиля судових справ щодо служителів культу; активність безбожників була перепрофільована здебільшого на боротьбу за хлібозаготівлі тощо. Але найголовніше – утиски православної церкви і Голодомор ще більше посилювали релігійність людей, адже подолання страшного голоду селяни пов'язували безпосередньо із Божим заступництвом. Віруючі намагалися захищати свої культові споруди та духовенство, подаючи скарги у вищі владні інстанції, продовжували відвідувати церкви. На тлі загальної смертності у Дніпропетровській області навіть були зафіксовані випадки кількісного збільшення церковних парафій. Переважно за рахунок продажу свічок і виконання треб поповнювалися бюджети релігійних громад. Усе це свідчить про жевріння церковно-релігійного життя під час 1932–1933 рр.

Бібліографічні посилання

1. *Бойко О. В.* Репресії проти православного духовенства і віруючих на Дніпропетровщині у 1920–1930-ті роки / О. В. Бойко // Важкий шлях до правди: Наукове осмислення репресивної політики радянського тоталітаризму на Дніпропетровщині. – Д., 2006. – С. 227–262.
2. *Бойко О. В.* Темпи суспільної атеїзації та рівень релігійності православного населення України у 1920–1930-ті роки / О. В. Бойко // Бористен. – 2005. – № 11. – С. 11–13.
3. *Буланова Н. М.* Земні силуети віри (історія церков Кам'янського – Дніпродзержинська) / Н. М. Буланова. – Д., 2000.
4. *Буланова Н. М.* Релігійне питання в контексті Голодомору 1932–1933 рр. (на прикладі Кам'янського району Дніпропетровської області) / Н. М. Буланова // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. – Д., 2008. – Вип. 5. – С. 78–89.
5. *Бурко Д.* Українська церква під сучасним режимом (1920–30 рр.) / Д. Бурко // Церква і релігія в Україні 50 літ після жовтневої революції (1917–1967): Зб. доп. наук. конф. Укр. вільн. ун-ту в Мюнхені (5–7 липня 1968 р.). – Мюнхен, 1984. – С. 28–64.
6. *Галевич Д.* Незаарештовані листи. Листи священика з України до Німеччини 1922–1938 рр. – Б. м., 2001.
7. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 19, оп. 1, спр. 1499.
8. ДАДО. – Ф. 416, оп. 1, спр. 173.
9. ДАДО. – Ф. 1278, оп. 1, спр. 77.
10. ДАДО. – Ф. 1278, оп. 1, спр. 80.
11. ДАДО. – Ф. 1278, оп. 1, спр. 81.
12. ДАДО. – Ф. 1278, оп. 1, спр. 136.

13. ДАДО. – Ф. 1278, оп. 1, спр. 137.
14. Євсєєва Т. М. «Безбожна п'ятирічка». Діяльність Спілки безвірників / Т. М. Євсєєва // Голод 1932–33 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 656–675.
15. Іваненко В. Опір селян насильницькій колективізації та Голодомору. Дніпропетровщина / В. Іваненко, Н. Романець. – К., 2009.
16. Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) / О. М. Ігнатуша. – Запоріжжя, 2004.
17. Ісиченко І. Історія Христової Церкви в Україні / І. Ісиченко. – Х., 2008.
18. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область. – Д., 2008.
19. Пауценко В. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 1920–1930-х рр. / В. Пауценко. – К., 1994.
20. Старів С. Страта голодом / пер. з англ. Р. Доценка. – К., 2002.
21. Українське народознавство: навч. посіб. / за ред. С. П. Павлюка та ін. – Л., 1994.
22. Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / Упоряд. о. Ю. Мищик. – К., 2003.
23. Явдась М. Українська Автокефальна Православна Церква: Документи для історії Української Автокефальної Православної Церкви / М. Явдась. – Мюнхен; Інгольштадт, 1956.

Надійшла до редколегії 20.09.2011

УДК 94 (477. 63) «1934 / 1936»

Н. Р. Романець

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЗНЯТТЯ СУДИМОСТІ З КОЛГОСПНИКІВ (1934–1936 рр.)

Досліджено кампанію зі зняття судимості з колгоспників, проведену владою в Україні протягом 1934–1936 рр.

Ключові слова: селянство, колгоспники, репресії, судимість, влада.

Исследована кампания по снятию судимости с колхозников, проведенная властью в Украине в течение 1934–1936 гг.

Ключевые слова: крестьянство, колхозники, репрессии, судимость, власть.

The article is devoted to investigation of the campaign of the removal of previous conviction from collective farmers, conducted by the authorities in Ukraine in 1934–1936.

Key words: peasantry, collective farmers, repressions, previous conviction, power.

© Н. Р. Романець, 2011